

Історична пам'ять

Науковий збірник

Заснований 1998 року

Виходить двічі на рік

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка (протокол №4 від 2 грудня 2002 року)

Свідцтво про реєстрацію

Серія ПЛ №263 від 23 січня 1998 року

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності "історія"

Засновники

Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка
Полтавський регіональний осередок Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського
Полтавське наукове товариство краєзнавців

Редакційна колегія

Пашенко В.О., головний редактор, доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України

Бойко А.М., доктор педагогічних наук, член-кореспондент АПН України

Год Б.В., заступник головного редактора, кандидат історичних наук

Горбик В.О., доктор історичних наук

Єрмак О.П., заступник головного редактора, кандидат історичних наук

Кравченко П.А., доктор філософських наук

Лобурець В.Є., доктор історичних наук

Наулко В.І., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Нестуля О.О., доктор історичних наук

Панченко П.П., доктор історичних наук

Скляренко Є.М., доктор історичних наук

Сохань П.С., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Тронько П.Т., доктор історичних наук, дійсний член НАН України

Літературний редактор

Горбачук Д.В., кандидат філологічних наук

-
- ♦ За достовірність фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв відповідають автори публікацій.
 - ♦ Думка редколегії може не збігатися з думкою авторів збірника.
 - ♦ Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку.
 - ♦ Усі права захищені. Передруки і переклади дозволені за згодою автора й видання.

©

✉ Наша адреса: 36003 Полтава,
вул. Остроградського, 2, кім. 19,

☎ тел. 7-27-25.

✉ e-mail: istorpam@ukr.net

ISBN 966-7653-05-8

З М І Є Т

В.А.Смолій

АВТОРАМ І ЧИТАЧАМ "ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ"

Проблеми історичного пізнання

О.П.Реснит

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ НАУК У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ..... 5

П.А.Кравченко

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЯК ІНТЕГРАЦІЯ РЕАЛЬНОСТІ ТА ЗНАННЯ..... 10

Статті та студії

І.І.Діптан

ГОЛОДОМОРІ 1921-1923 ТА 1932-1933 РОКІВ І ПРОБЛЕМА ДИТЯЧОЇ БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СРР..... 16

В.Я.Ревезук

СТАН ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 РОКИ)..... 31

В.О.Пащенко

ДВІ СТОРОНИ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО РПЦ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 70-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ..... 41

Повідомлення

П.В.Киридон

ОСВІТНЯ СПРАВА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ (КВІТЕНЬ — ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ) В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТО-РІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ П.СКОРОПАДСЬКОГО..... 55

Р.А.Сітарчук

ПИТАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПОВИННОСТІ У ВІДНОСИНАХ ПРО-ТЕСТАНТСЬКИХ КОНФЕСІЙ І ДЕРЖАВИ В ПЕРШІ РОКИ РА-ДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ..... 62

М.С.Дорошко

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА НОМЕНКЛАТУРА УСРР У 1919-1923 РО-КАХ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ..... 70

Слово молодого автора

О.П.Лахно

РЕЛІГІЯ ТА ЦЕРКВА В ЖИТТІ Й ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М.КОСТОМАРОВА..... 77

Г.О.Котломанітова

СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ОСВІТИ У ПОГЛЯДАХ ПЕДАГОГІЧНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ Й УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ..... 82

А.Є.Ігнатуша

ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНІ ВЗАЄМИНИ ТА МІСІЙНА ПРАЦЯ АД-ВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ "БЛАГОВЕСТНИК" (1926-1928 РОКИ))..... 88

З історії православної церкви

Г.В.Лаврик

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ: ПОЛІТИКО-ПРАВО-ВЕ ОФОРМЛЕННЯ ІДЕЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ..... 93

Національні меншини в Україні

К.Б.Пивоварська

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЇ ДАШНАКЦУТЮН В УКРАЇНІ У 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ..... 104

З архівів Служби безпеки

Л.Л.Бабенко

ДПУ ПРОТИ СВЯЩЕНИКА ВАСИЛЯ ЗЕЛЕНЦОВА..... 119

О.П.Єрмак

РЕАБІЛІТОВАНИЙ “ДИВЕРСАНТ” (ІНЖЕНЕР-МЕХАНІК ДМИТРО БАРЛЕТ)..... 123

Історія науки і техніки

С.Г.Мироненко

ІЛЛЯ ІВАНОВ — ВИДАТНИЙ БІОТЕХНОЛОГ ХХ СТОЛІТТЯ..... 128

Зарубіжна історія в дослідженнях науковців Полтавщини

Б.В.Год, М.І.Лахиза

ДЕМОКРАТИЧНА СЕЛЯНСЬКА ПАРТІЯ НІМЕЧЧИНИ: СКЛАДНИЙ ШЛЯХ СТАНОВЛЕННЯ, ПОШУКІВ І ПОМИЛОК..... 134

М.В.Бака

КРИЗА НДР ТА ЇЇ ПРИЧИНИ..... 140

Охорона пам'яток історії і культури

О.О.Нестуля

ВИЯВЛЕННЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТОВИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ..... 146

В.А.Головатенко

УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ: ДРУГА ПОЛОВИНА 20-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ..... 153

Подвижники історичного краєзнавства

О.П.Єрмак

НЕВТОМНА ТРУДІВНИЦЯ..... 159

Т.П.Демиденко

УЧИТЕЛЬ-КРАЄЗНАВЕЦЬ..... 161

Хроніка

В.О.Рибачук

УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКО-ФІНСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ СЕМІНАР У ПОЛТАВІ..... 165

Т.В.Тронько

ЮВІЛЕЙНА П'ЯТА СТУДЕНТСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ..... 167

Критика і бібліографія

В.П.Андрущенко

Історія України (компаративні нариси) /О.А.Білоусько, А.М.Киридон, П.В.Киридон, П.А.Кравченко/ Посібник для учнів та студентів. — Полтава: АСМІ, 2002. — 524 с..... 171

Є.І.Тягло

Білоусько О.А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст. Карти, таблиці, ілюстрації: Посіб. для вчителя. — К.: Генеза, 2002. — 272 с.: карти, табл., іл..... 173

Довідка про авторів..... 175

З історії православної церкви

Г.В.Лаврик

ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ОФОРМЛЕННЯ ІДЕЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Період соціальних потрясінь, що розпочався у 1905 році і досяг апогею в Лютневу та Жовтневу революції, приніс на українські землі не лише державно-політичні, економічні, але й релігійні зміни. Тут, на одній сороковій частини загальноімперського простору близько 40 млн. населення залишалось прихильним до традиційної православної церкви та її духовенства на чолі з митрополитом Київським Володимиром (Богоявленським).

Згідно з історичним нарисом професора В.Біднова "Про церковну справу на Україні, українських єпископів, організацію церковних братств", який зберігається у фондах видавничого відділу, що діяв при Департаменті Православної церкви Міністерства ісповідань УНР, напередодні 1917 року вся Україна була розділена між православними єпархіями, території яких, як правило, збігалися з губерніями — Холмською, Волинською (кафедра в Житомирі), Подільською (кафедра в Кам'янці), Київською, Чернігівською, Харківською, Катеринославською, Полтавською і Херсонською (кафедра в Одесі) [1]. Управління ними здійснювалося представниками вищого духовенства: одним митрополитом (у Києві), трьома архієпископами і п'ятьма єпископами. Крім владик, котрі керували єпархіями, на українських землях було 16 вікарних єпископів: у Київській єпархії — 4 вікарних єпископи (Чигиринський, Уманський, Канівський і Черкаський), у Волинській — 3 (Кременецький, Володимир-Волинський і Острозький), у Херсонській — 3 (Новомиргородський, Єлисаветградський та Миколаївський), у Подільській — 2 (Вінницький та Балтський), у Полтавській — 1 (Прилуцький), у Харківській — 1 (Сумський), у Катеринославській — 1 (Павлоградський) [2]. Про наявність близько 25 тисяч церковно-і священнослужителів у майже 10 тисячах різновеликих українських парафій повідомляло у червні 1918 року Міністерство ісповідань в обґрунтуванні одного зі своїх законопроектів, поданих на затвердження Ради Міністрів [3]. Для повноти уявлення про пархіяльно-парафіальну мережу РПЦ, як, власне, і її вагу в Україні, доцільно скористатися відповідними даними зі зведених таблиць: православного населення України; кількості православних парафій (8480); кількості православного духовенства (священиків і протоієреїв — 9735, дияконів — 1482, дяків — 8741, всього 20458 чоловік); церковного землеволодіння (монастирського — 76629 дес. 1408 саж., причотного — 460725 дес. 1999 саж.); грошових прибутків Церкви за 1916 рік; реєстру релігійно-просвітницьких і благодійних інститутів по єпархіях; комплексних статистичних даних про монастирі в Україні; прибуткових закладів Церкви; зведеної інформації про церкви в Україні тощо, підготовлених

співробітниками статистичного відділу, утвореного при Міністерстві ісповідань Гетьманського уряду влітку 1918 року на чолі з професором теорії статистики спочатку Пермського, а на той час уже Київського університету, М.В.Птухою. До наукового обігу вони були введені українським дослідником історії церкви В.І.Ульяновським [4, 42, 51, 254]. Варто зазначити, що в Російській імперії офіційно до 1914 року було 117 млн. православних християн, котрі проживали в 67 єпархіях, функціонування яких забезпечувалося зусиллями 130 єпископів та більше ніж 50 тисячами священиків і дияконів із 48 тисяч парафіяльних храмів [5, 26-27, 202-207].

Проте українські єпархії, будучи ядром усталеної за обрисами церковно-адміністративної системи, аж до 1919 року залишались підпорядкованими виключно вищій духовній владі в Москві.

Після ліквідації монархічного ладу і старої системи державного устрою вона, як і вся церковно-державна сфера Росії, зазнала перетворень. Тимчасовий уряд 14 липня 1917 року видав постанову "Про свободу совісті", у якій проголосив: "Кожному громадянину Російської держави забезпечується свобода совісті. Користування громадянськими й політичними правами не залежить від приналежності до віросповідання. Ніхто не може переслідуватися й обмежуватися в будь-яких правах за переконання у справах віри" [6]. Поряд із проголошенням релігійних свобод Тимчасовий уряд за час перебування на посаді обер-прокурора Священного Синоду князя В.М.Львова спробував ужити ряд заходів часткового, у першу чергу економічного, відокремлення церкви від держави. Щоправда, відомий богослов та історик церкви, голова Петербурзького релігійно-філософського товариства, професор Санкт-Петербурзької Духовної Академії, майбутній професор церковної історії в Паризькому Свято-Сергієвському богословському інституті А.В.Карташов, призначений замість В.М.Львова обер-прокурором Священного Синоду, а після ліквідації цієї установи 18(5) серпня 1917 року — на чолі Міністерства ісповідань Тимчасового уряду, кваліфікував курс своїх попередників на досить активне втручання в церковне життя як їх схильність не до відокремлення, а до співробітництва церкви і держави [7, 3; 8, 20, 22].

Досить швидко відреагували на зміну політичної обстановки російські церковні сили та навколоцерковні наукові й культурні кола. На Помісному Соборі, що відкрився у Москві 28(15) серпня 1917 року вони заходилися вирішувати обговорювані з 1906 року на засіданнях офіційних, створених Священним Синодом комісій для підготовки Собору — Передсоборному присутствії (Передсоборному комітеті) — питання стосунків державної влади з віросповіданнями [9, III-IV].

Спочатку матеріали Передсоборного присутствія, опубліковані в 1906-1907 роках, було покладено в основу роботи Передсоборної наради при Священному Синоді в 1912 році, а потім використано в роботі Передсоборної Ради, скликаній в червні 1917 року. Саме тут уперше визначилися дві протилежні точки зору на майбутню форму церковного управління. Одну представляв професор А.І.Покровський, котрий відстоював позиції повного відокремлення Церкви від держави і прийняття синодально-соборної структури керівництва церквою [10, 36, 38]. Представники другої точки зору — архимандрит Іларіон (князь Є.Троїцький) та християнський соціаліст, колишній марксист, професор-мирянин, котрий згодом прийняв сан, С.Булгаков — особливо переконливо захищали православну ідею соборності як духовної відповідальності церкви за всю національну паству, а не тільки за окремих людей, сформульовану одним із "найбільш інтелігентних єпископів РПЦ" Андрієм (Ухтомським). У розмові з Керенським у 1917 році він

підкреслював: “Відокремити російську державу від церкви — значить відділити народ від його совісті, позбавити його моральної опори” [11, 12]. Не піддаючи сумніву сам принцип відокремлення, прихильники цих і подібних міркувань наполягали на тому, щоб за православ’ям, як за Церквою національною, залишився особливий статус — “першої серед рівних”. Церква, на їх думку, настільки органічно зрослася з народом, його культурою і державністю, що її вже й неможливо відірвати від суспільного організму — національної держави [12, 227-233, 377-383].

На Помісному Соборі, як відомо, суперництво основних течій, представлених прихильниками демократичної системи правління — синодальної (міське духовенство, церковна інтелігенція і професура) — та прихильниками відновлення патріаршества, очолюваними єпископатом, завершилося відновленням інституту патріаршества й найдавнішої традиції регулярного скликання соборів як вищих органів церковної влади. Авторитет патріарха Тихона (Белавіна), обраного Собором 5(18) листопада 1917 року, до того митрополита Московського, покликаний зміцнити церковну єдність і допомогти зберегти моральну й культурну спадщину Росії для потомків.

Проте учасники Собору, зібравшись у столиці імперії, у більшості своїй не розуміли визначальності для церковного життя політичних подій, які відбувалися тоді в державі. Їхнє ставлення до останніх засвідчувала доповідь “Про становище Церкви в Державі”, виголошена С.М.Булгаковим 15(28) листопада 1917 року. Наполягаючи на розподілі влад, С.М.Булгаков, тим не менш, говорив не про відокремлення церкви від держави, а скоріше про збільшення дистанції між ними. Церква, як підкреслював С.Булгаков, повинна залишатися в гуштині національного життя, підживлювати державу духом християнства. Світська, як і будь-яка інша, влада повинна сприймати саму себе як християнське служіння, інакше “державність перетвориться на царство звіра”. Собор одногolosно прийняв тези цієї доповіді, за якою “православна церква в Росії повинна бути в союзі з державою, але за умови свого вільного внутрішнього самовизначення”. На основі цієї доповіді 2(15) грудня 1917 року було прийнято нереальну за умов радянської дійсності постанову Синоду “Про правове становище Православної Російської Церкви”. У ній ідеться про православну церкву як про домінуючу в Російській державі, як про таку, що користується всіма правами юридичної особи; главою держави, а також міністрами ісповідань і освіти повинні бути особи православні; про визнання церковних шкіл усіх ступенів і їх дипломів нарівні з державними; про обов’язковість викладання Закону Божого в державних школах для дітей православних батьків; про звільнення духовенства від військової повинності. Церква повинна мати невід’ємне право володіти майном і одержувати дотації від держави на певні її потреби [10, 56, 57]. Цей документ вміщував і вимогу не приймати ніяких законів стосовно церкви без попередніх консультацій з нею [13, 42].

Але на жодні детальні переговори радянська держава, до політичних тенет якої невдовзі потрапили пошуки російських богословів, як, власне, і прагнення віруючих, йти не збиралась. Саме в момент перебування учасників Помісного Собору на різдвяних канікулах (з 10(23) грудня 1917 року по 20 січня (2 лютого) 1918 року) з’явилася низка офіційних законодавчих актів, що стали відповіддю на відому постанову Собору від 2(15) грудня 1917 року. Найважливіший з них — декрет Раднаркому РСФРР від 23 січня (5 лютого) 1918 року — був класичним свідченням спроби В.І.Леніна, обраного на II Всеросійському з’їзді Рад (25–26.X (7-8.XI) 1917 року) головою Ради Народних Комісарів, Ради робітничої і селянської оборони, суворо слідувати

марксистським уявленням про релігію як надбудову над певним матеріальним базисом. Варто знищити цей базис — майно і засоби прибутків Церкви — і церква відіме сама собою.

Підготовлений наприкінці грудня 1917 року спеціальною комісією в складі наркома освіти А.В.Луначарського, наркома юстиції П.І.Стучки, члена колегії Народного комісаріату юстиції П.А.Красікова, відомого юриста М.А.Рейснера і священика М.В.Галкіна декрет про відокремлення церкви від держави 19 січня (1 лютого) 1918 року було розглянуто і схвалено колегією Наркомосту. Наступного дня документ, з рядом поправок і доповнень В.І.Леніна, було схвалено Раднаркомом РСФРР [14, 371-374; 15, 30-33]. Вже 21 січня (3 лютого) 1918 року його опублікували в газетах “Правда”, “Известия” під назвою “Про свободу совісті, церковні та релігійні громади”, а 23 січня (5 лютого) цього року — в офіційному урядовому органі — “Газете Рабочего и Крестьянского Правительства”, 26 січня — у “Собрании узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства”, але під назвою: “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” [16, 73-76; 17, 37-39].

Утім, деякі питання, стосовно релігії і церкви були вирішені першими декретами радянської влади, присвяченими більш загальним проблемам радянського державного, господарського, і соціально-культурного будівництва. Уже у прийнятій урядом РСФРР 2(15) листопада 1917 року “Декларації прав народів Росії” проголошувалося “скасування всіх і всяких національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень” [18, 34].

Серед актів, що стосувалися безпосередньо становища церкви в державі, слід назвати постанову Комісаріату народної освіти РСФРР “Про передачу справи виховання і освіти з духовного відомства у відання Наркомату освіти”, яка після винесення А.В.Луначарським на розгляд Раднаркомом була оприлюднена 11(24 грудня) 1917 року як декрет Ради Народних Комісарів за підписами В.І.Леніна та А.В.Луначарського [14, 210-211]. А також декрети “Про розірвання шлюбу”, “Про громадянський шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану”, прийняті на засіданні ВЦВК РСФРР і опубліковані за підписами В.І.Леніна та Я.М.Свердлова відповідно 16(29) грудня і 18(31) грудня 1917 року. Ці документи ліквідували шлюб і розлучення за релігійним обрядом. Юридичну силу отримували лише шлюб, оформлений через органи державної влади, — відділи записів шлюбів і народжень при міській (районній, повітовій або волосній земській) управі [18, 49-50].

14(27) січня 1918 року декретами РНК РСФРР було скасовано відомство придворного духовенства, 16(29) січня — військове духовне відомство та релігійна присяга в армії [14, 210-211]. Більше того, наказом Народного комісаріату державного піклування від 20 січня (2 лютого) 1918 року припинялась видача будь-яких державних коштів на утримання церков, каплиць, духовенства, законників і виконання церковних обрядів [19, 5].

Для нашої теми вистачить, не вдаючись до характеристики цих актів, сказати, що всі вони були прелюдією до російського декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” покликаного тривалий час визначати правові умови для досягнення ідеалу суспільства і мети його майбутнього розвитку: релігія вільна від нагледу та тиску влади і влада вільна від сакральних санкцій, побудована на раціональній і демократичній основі. Тому-то, за спостереженнями керуючого справами Раднаркому В.Д.Бонч-Бруевича, “робітники скрізь вітали декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, необхідність якого давно назріла” [20, 81].

Відмінним від Росії життям з точки зору стосунків світської влади з Церквою жила в той час Україна. З поваленням Тимчасового уряду та розгромом його прибічників у Києві Центральна Рада III Універсалом від 7 листопада 1917 року проголосила свою владу в усіх дев'яти губерніях, де українське населення складало більшість. Проголошувалося створення автономної Української Народної Республіки (УНР), у якій поряд з основними демократичними свободами гарантувалась і свобода совісті. У цьому плані показовою була заява, зроблена на сторінках "Народної Справи", про те, що "коли уряд дійсно хоче зробити свій народ щасливим та вільним, він одкидає від себе такий могутній засіб духовного поневолення народних мас, як церква і дає церкві повну волю, одділяє її від держави, вважаючи, що питання церковні — це особиста справа кожного громадянина" [21, 17-18].

Генеральний секретаріат Центральної Ради, згідно з повідомленням газети "Нова Рада", вважав, що взаємини між церквою і державою повинні регулювати Всеукраїнський церковний собор та Всеукраїнські установчі збори [22, 1]. Проте це не означало, що державно-урядові кола за доби Центральної Ради обрали роль спостерігача за подіями в Церкві. Їх позиція у церковному питанні, як доводять сучасні дослідники, пройшла певну еволюцію: від байдужості при максимальній активності церковних діячів у складі самої ради, через ігнорування Церкви чільними урядовцями — до визнання важливості політичного аспекту церковного питання і, врешті, створення окремого державного органу для зв'язків із Церквою й регулювання її діяльності [23, 39-50]. Так, на початку січня 1918 року при Міністерстві внутрішніх справ Центральної Ради нарешті з'явився Департамент ісповідань на чолі з колишнім єпископом Красноярським Никоном (після залишення сану — Миколою Безсоновим). Його на короткий термін заміняв виконавець обов'язків директора Департаменту ісповідань В.Рафальський. А з 13 квітня 1918 року цю установу очолив В.Чехівський з правами товариша міністра внутрішніх справ [23, 52, 54-55].

Свою діяльність по спрямуванню стосунків Церкви і нової Української Держави у відповідне річище Департамент ісповідань здійснював фактично лише в березні-квітні 1918 року, коли Центральна Рада повернулася до Києва. За такий короткий час прерогативи влади Департаменту ісповідань як вищої інстанції не були визнані церковною владою, низьким залишався і його статус у структурі світської влади. Необхідність забезпечення елементарного державного порядку, подолання економічного хаосу утримували владу від регулювання державно-церковних та внутрішньо-церковних процесів.

Тим часом широкі маси населення, включаючи і духовенство, охопило розчарування політикою Центральної Ради. Неукраїнці були незадоволені розривом зв'язків з Росією; бідніше селянство — недержанням сподіваної землі; заможне селянство і власники маєтків — спробами націоналізувати велику власність; усіх разом — тим, що вона привела у країну окупантів. Окупаційну владу, зі свого боку, невлаштовували неефективні дії уряду по викачуванню продовольства та сировини з України до Німеччини. Тому 29 квітня 1918 року за допомогою німецької зброї Центральна Рада була розігнана [24]. Після здійснення перевороту, учиненого П.Скоропадським, український народ відчув на собі ще один різновид державного правління — "напівмонархічний — диктаторський режим у вигляді маріократії, підконтрольної і фактично підпорядкованої Німеччині й Австро-Угорщині" [25, 32].

Гетьманський уряд розглядав церкву, насамперед, як можливий ефективний чинник державного будівництва. Загальною основою політики

щодо релігії та церкви стали запропоновані гетьманом ідеї православної державності та неприйняття радянської влади. Це знайшло красномовне підтвердження у виступі гетьмана перед делегатами Всеукраїнського церковного Собору 6 липня 1918 року: “Я хочу, щоб культ православної релігії, який є велика основа державності, досяг апогею, якого не змогли зламати ніякі ворожі заходи, котрі, може захотять насунутись на нас зі сторони” [26].

Дотримуючись проголошеного курсу, гетьманський уряд “тимчасово до утворення центрального органу найвищого церковного управління Православної Церкви в Україні, а також визначення конституцією ставлення Української держави до церков та конфесійних суспільств”, передав усі функції колишнього Міністерства ісповідань Тимчасового Російського Уряду в межах України у відання створеного ним у травні 1918 року Міністерства ісповідань [27]. Очолив його В.В.Зінківський, пізніше пост міністра ісповідань обійняв О.Г.Лотоцький, а з моменту сформування гетьманом останнього кабінету міністрів — М.Воронович, котрий фактично так і не приступив до роботи [28, 48; 29, 608].

Професор філософії Київського університету Святого Володимира В.В.Зінківський ще до революції був відомий як дієвий учасник релігійно-церковного життя. Упродовж 1918 року для його міністерської діяльності “найважчим і основним питанням залишалося питання про стосунки Церкви і держави” ще й тому, що “православна свідомість чинить спротив злиттю Церкви з державою, яка перетворює церкву на відомство, але так само чинить спротив і роз’єднанню церкви та держави” [30, 169]. Питання про відносини між церквою і державою, за переконанням В.В.Зінківського, повинні вирішуватися на Церковному Соборі, але не лише актами Собору, звичайно, а разом з державою, “бо йдеться про стосунки двох сторін — і обидві сторони повинні були знайти загальне, взаємоприйнятне рішення” [30, 170]. І саме в період Гетьманату, коли в Україні було “відновлено нормальний лад, — звичайно, не в буквальному значенні реставрації, якої не могло бути просто тому, що йшлося про невелику частину Росії, котра поки ставала на шлях самостійної держави” [30, 170]. При цьому точка зору “свободи Церкви”, точніше, формула про “вільну церкву у вільній державі”, на думку В.В.Зінківського, мала набути конкретних форм у таких пунктах: 1) фінансова підтримка Церкви і її закладів (особливо шкіл) державою; 2) участь уряду в управлінні церквою; 3) державне (громадське) значення церковних актів (шлюбів, розлучень, записів про народження); 4) форма зв’язку Церкви з державою (вирішення питання, чи достатньо мати для цього один центральний орган, доручаючи місцеві функції органам Міністерства Внутрішніх Справ) [30, 169].

“Держава має свою релігійну відповідальність, свою релігійну функцію, — читаємо у В.В.Зінківського, — яка звичайно не може ніколи протиставляти себе Церкві як містичному організму, але яка неминуче стоїть вище Церкви як історичного установа — за тієї простої причини, що державна влада визначає і регулює ті ж зовнішні форми життя, яким неминуче підкоряється Церква...” [30, 175]. Розвиваючи таку ідею державної опіки над церквою, Міністерство ісповідань здійснювало активну діяльність у цьому напрямку [23, 70-71; 142-160].

Щоправда, деякого загострення стосунки Гетьманського уряду з церковними ієрархами і Собором набули у зв’язку з діяльністю історика церкви й фахівця з церковного права, дійсного члена Наукового товариства імені Тараса Шевченка з 1900 року і Українського наукового товариства в

Києві міністра ісповідань (24-28 жовтня — 14 листопада 1918 року) О.Г.Лотоцького. Причиною тому були його рішучість та оптимізм у боротьбі проти підпорядкованості Православної Церкви в Україні Російській Православній Церкві. “Від імені уряду Української держави маю за честь оголосити його тверду й непохитну думку, що українська церква має бути автокефальною” [31, 133-134], — писав О.Г.Лотоцький. Він був свідомий принципу відокремлення Церкви від держави, однак зазначав, що як в історії Православної Церкви взагалі, так і української зокрема такому відокремленню не було прецедентів. На заяву єпископів, що в більшовицькій Росії вони вбачають більшу свободу церкви, ніж в Україні, і вважають за потрібне відокремити церкву від держави, О.Лотоцький відповів: “1) Уряд нікому не перешкоджає перенестися на територію Советської Росії, для кого той лад більше відповідний; 2) Oddілення церкви од держави так само не зустріне перешкод з боку держави — до сього провадить нормальний розвиток організації й життя держави і церкви; з мотивів бюджетних таке oddілення й тепер буде зустрінуто урядом прихильно. Але oddілення церкви від держави не розв’яже рук агентам церкви для деструктивної роботи; установи церкви стануть на становище приватних установ, як установи торговельні, промислові і т. ін., і підлягатимуть звичайній законній відповідальності у випадку шкідливого чину” [31, 134].

Такі різкі заяви міністра О.Г.Лотоцького були викликані, на думку сучасних істориків, домаганнями церковного керівництва повного усамостійнення своєї діяльності, включаючи політико-ідеологічну сферу. Нагадуючи позицію кругової оборони з поступовим нарощуванням її міцності, вони залишалися незмінними при офіційній толерантності гетьманській владі й збереженні всіх форм державної фінансової підтримки [23, 314-315].

Усе це відбувалося тоді, коли в радянській Росії церква зазнавала дедалі більших утисків. Якщо там більшовицька влада восени 1918 року припинила діяльність Всеросійського Церковного Собору, то в Україні державні органи зайняли майже ідеальну позицію невтручання й поваги до соборної думки стосовно внутрішніх проблем церкви, за винятком загальнополітичних питань, що стосувалися не лише церкви, а й держави. Саме на літній та осінній сесіях Всеукраїнського Церковного Собору, які тривали відповідно з 7(20) червня по 27 червня(11 липня) та з 17(30) жовтня по 3(16) грудня 1918 року, були поставлені й значною мірою теоретично вирішені за колегіальним принципом усі найважливіші питання й потреби церкви того часу [32]. Хоча, навіть при явній різниці становища церкви в більшовицькій Росії та гетьманській Україні, тільки у перший день відкриття третьої сесії Всеукраїнського Церковного Собору його делегати були ознайомлені з відповіддю Патріарха й постановою Всеросійського Собору від 7 (20) вересня 1918 року стосовно надісланого до Москви на затвердження “Положення про Вище Церковне управління в Україні”, де йшлося про автономію УПЦ. Положення про Вищу церковну владу в Україні було затверджене на останньому засіданні Всеросійського Помісного Собору 7(20) вересня 1918 року. Важливість його рішень дозволили сучасному зарубіжному досліднику історії РПЦ Д.В.Поспеловському вдатись до передбачень про те, що продовження Собору на 1919 рік дозволило б Церкві вступити в наше бурхливе XX століття озброєною “не пережитком відсталого царизму”, як її представляла богоборницька пропаганда, а живим організмом, який непохитний у своїх основах віровчення, але відгукується на вимоги століття, відповідає духовним запитам і поняттям сучасної людини. Саме такого

оживлення й “омоложення” Церкви нові влади, — на його думку, — не бажали допустити і не допустили, не давши Собору відновити свої сесії, позбавивши Церкву і майна, і всіх прав у суспільстві і підсовуючи “обновленство” замість оновлення [10, 45].

Згодом у ході обговорення відповіді Патріарха більшість соборян висловилися за обов'язковість виконання в Україні всіх загальних постанов Всеросійського Собору, Патріарха і Священного Синоду [10, 47, 217; 23, 299-301]. Слід зазначити, що ієрархи православної церкви, як і лідери інших конфесійних угруповань, після перемоги збройного повстання в Петрограді межу радикальних перетворень суспільства вбачали в різних буржуазно-ліберальних моделях, котрі тепер втрачали свою популярність серед діячів щонайперше Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) і Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП).

При розгляді питань віри вони зверталися до законодавства та практики Паризької Комуні, програми французької робітничої партії 1880 року, вимог комуністичної партії в Німеччині. Однак це не завадило лідерам більшовицької партії згодом порівнювати пізніші програми цих партій з програмою РСДРП з метою виявлення тез, які засвідчували б їхні намагання “стати на похилу площину угодовства щодо релігії”, “поєднати марксизм і християнство”, “примирити і сполучити християнство і соціал-демократію” тощо [33, 295, 305]. У такий спосіб більшовики демонстрували населенню “непохитність” своїх власних вимог щодо релігії і церкви, які вони мали втілювати в закон. Адже успіх партії залежав не скільки від позиції ієрархів, стільки від зацікавленості з боку мас віруючих, котрим і належить основна, нерідко вирішальна роль у вирішенні релігійних справ.

Ставлення до суспільної організації доби Гетьманату з його церковного політикою віруючі визнавали своєю участю у повстанні проти гетьманщини на чолі з Симоном Петлюрою. Заклик єпископату від імені Собору 6(19) листопада об'єднатися навколо Гетьмана і його нового уряду заради спасіння всієї Росії на славу православної віри та Церкви [34, 69, 70] не завадив цьому.

Як відомо, 14 грудня 1918 року П.П.Скоропадський підписав грамоту про відречення від влади на користь Директорії, яка з часу формування гетьманом останнього кабінету міністрів діяла як альтернативний уряд, а тепер відновила українську державність у формі Української Народної Республіки.

Принциповим моментом у поглядах Директорії на державне будівництво була ідея національного відродження. Радикалізм у галузі національної політики позначився і в ставленні до православної церкви. Виходячи з оцінки Російської православної церкви як структурного елементу “московського імперіалізму”, влада обмежувала права та інтереси тієї частини церкви, що не поділяла її політичної платформи. Під загрозою утисків та репресій опинився майже весь єпископат православного духовенства. 17 та 18 грудня 1918 року по чергово були заарештовані архієпископ Волинський Євлогій та Київський митрополит Антоній, обраний на київську кафедру після вбивства митрополита Володимира, та інші [35; 36; 37, 12].

Водночас Директорія сприяла консолідації духовенства, яке відстоювало ідею національного церковного відродження. Першого січня 1919 року вона проголосила Закон про автокефалію Української Православної Церкви. Головним у цьому документі був розрив з Московським Патріархатом, у результаті чого Директорія прагнула підпорядкувати діяльність церкви загальнодержавним інтересам. Так, згідно із “Законом про Вищий уряд

Української Автокефальної Православної Соборної Церкви” передбачалося утримувати управлінські структури церкви за рахунок держави. Постанови Собору, що мали церковно-державне значення або вимагали видатків грошей з державного бюджету, підлягали розгляду і затвердженню республіканськими законодавчими органами [38, 62-63]. Водночас ставало очевидним, що уряд УНР не передбачав відокремлення Церкви від держави, а намагався сприяти спільним діям двох чинників — світського і духовного.

Роботу по залученню церкви до загального процесу духовного та державного відродження України Директорія продовжувала навіть тоді, коли погіршення військового становища на фронтах змусило її 2 лютого 1919 року покинути Київ та переїхати до Вінниці, а згодом — до Кам’янця-Подільського, Рівного, Галичини, а з червня 1919 року знову повернутися до Кам’янця-Подільського і працювати тут до 15 листопада 1919 року. Після майже піврічного поневіряння по Україні уряд знову опинився у Вінниці, де перебував до 14 листопада 1920 року, тобто до евакуації за межі України. Природно, що така зміна місцезнаходження обмежувала можливість проведення цілеспрямованої внутрішньої політики, у тому числі й церковної. Проте Міністерство ісповідань УНР, яке протягом 1918-1919 року кілька разів корегувало свою назву та змінювало міністрів (після колишнього міністра культів Української Держави О.Лотоцького прийшов більш поміркований політичний і громадський діяч лікар І.Липа, а на його місце став толерантний теолог, відомий мовознавець, професор І.Огієнко), докладало значних зусиль, аби втілити в життя напрацьовані документи з багатьох напрямків церковної політики держави [39, 71-130].

На жаль, вони були нічого не варті на тих українських землях, що перебували під владою червоних російських військ, які підтримував робітничо-селянський уряд (Раднарком) УСРР. На початку 1919 року для врегулювання складних проблем у церковній царині тут використовувалися положення законів й постанов Раднаркому РСФРР на чолі з В.І.Леніним. Вони знайшли відображення у законі Раднаркому РСФРР “Про свободу совісті, церковні та релігійні громади” (“Декреті про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”) від 23 січня 1918 року, що набув чинності в Україні з січня 1919 року і став нормою українського радянського права.

Таким чином, ідеї відокремлення церкви від держави сформувалися в загальному руслі виникнення історично прогресивних напрямків політичної і правової думки Західної Європи й Америки, зі становленням нового юридичного мислення, з появою раціональних концепцій права, у процесі пошуків різних державно-правових засобів, конструкцій і форм, спрямованих проти клерикалізму, у відстоюванні свободи совісті та рівності всіх віросповідань. Від початку розробки цих ідей жоден прогресивний політичний діяч, жодне прогресивне товариство чи партія не могли не бачити їх цінності та значення і періодично наполягали на втіленні в життя у своїй країні.

Мислителі дореволюційної Росії, аналізуючи розвиток самого поняття свободи совісті, його значення для суспільства та законодавче закріплення і регулювання цих відносин у різних країнах, були єдиними в думці про необхідність реформувати існуючий тут порядок у справах релігії, за якого православ’я стало “підпорою трону” та фактичним знаряддям русифікації поневолених народів. Особливо відчутними наслідки такої політики були в українських землях, що відрізнялися своїм соціально-політичним розвитком. Тому не випадково зі зміною політичної обстановки в той час, коли поширювалися погляди на церкву і державу як на знаряддя експлуатації, на

закон як волю певного класу, які потрібно знищити у процесі революційної боротьби, українські уряди 1917-1920 років удавались до ґрунтовної розробки політико-юридичного оформлення державно-церковних стосунків. При цьому вони орієнтувалися на давню традицію повного забезпечення владою нормального функціонування церковних інституцій і загалом церковного організму.

Примітки

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф.1072, оп.2, спр.166, арк.7-8.
2. Там само.
3. Там само, ф.1064, оп.1, спр.112, арк.1-4.
4. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник. — К.: Либідь, 1997. — 200 с.
5. Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви. — Париж: YMKA-Press, 1977. — 505 с.
6. ЦДАВО України, ф.1072, оп.1, спр.14, арк.12-13 зв.
7. Там само, ф.1071, оп.1, спр.42, арк.3.
8. Карташев А.В. Временное правительство и Русская церковь // Из истории христианской церкви на Родине и за рубежом в XX столетии. — М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. — С.7-73.
9. Матеріали Предсоборного присутствия. Религиозное положение в России конца XIX — начала XX вв. Специальное приложение // Русская мысль. — 1995. — 31 августа — 6 сентября; 19-25 октября.
10. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. — М.: Республика, 1995. — 511 с.
11. Поповский М. Протопоп Аввакум XX века // Русская мысль. — 1981. — 27 августа. — С.11-23.
12. Волков С.А. Архиепископ Илларион (Троицкий) // Вестник русского студенческого христианского движения. — 1981. — №134. — С.221-383.
13. Васильева О.Ю. Русская православная церковь и Советская власть в 1917-1927 годах // Вопросы истории. — 1993. — №8. — С.28-44.
14. Декреты Советской власти. 25 октября 1917 г. — 16 марта 1918 г. — М.: Госполитиздат, 1957. — Т.І. — 704 с.
15. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести. — М.: Прогресс, 1989. — 496 с.
16. Лауринайтис Ф.К. По поводу даты и названия ленинского декрета о свободе совести // Вопросы истории КПСС. — 1983. — №4. — С.73-76.
17. Гаева Н.П. Советское законодательство о свободе совести. — К.: Наукова думка, 1988. — 141 с.
18. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917-1936. — К.: Рад. буд і право, 1937. — 389 с.
19. Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФРР. — М., 1918. — №17. — С.249.
20. Бонч-Бруевич В.Д. Избр. соч.: В 3-х т. — Т.І. О религии, религиозном сектантстве. — М.: Академия наук СССР, 1959. — 409 с.
21. Держава і церква на Україні // Народна Справа. — 1918. — №25. — С.17-18.
22. Нова Рада. — 1917. — 17 листопада.
23. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. — К.: Либідь, 1997. — 317 с.
24. Про загальну історію Центральної Ради див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920рр.). — К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України". Видавничий центр "Просвіта", 1999. — 508 с.
25. Мироненко О.М., Бенько О.П. Каральний млин гетьманату (квітень-грудень 1918). — К.-Дніпродзержинськ: МП "Юрлен", 1993. — 49 с.

26. ЦДАВО України, ф.1071, оп.1, спр.220, арк.38.
27. Там само, спр.42, арк.1-4.
28. Там само, спр.419, арк.48.
29. Мартирологія українських Церков: У 4 т. — Т.1: Українська Православна Церква / Упоряд. і ред. О.Зінкевич і О.Воронин. — Торонто-Балтимор: Смолоський та Видавн. Фонд Комітету для побудови пам'ятника св.п.митр. Василеві Липківському, 1987. — 1207 с.
30. Зеньковский В., протопресвитер. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. — 186 с.
31. Лотоцький О. Українські джерела церковного права // Праці Українського Наукового Інституту. — Варшава, 1931. — Т.5. — 318 с.
32. Краткая летопись первого Всеукраинского церковного собора и его важнейшие постановления в январе и июне 1918 г. /с приложением переписки о высшем управлении православной церкви на Украине/. — К.: [Б. в.], 1918. — 23 с.
33. Сухоплюєв Ів. Ставлення соціалістичних партій II Інтернаціоналу до релігії. — К.: Пролетар, 1932. — 132 с.
34. Самойлович Ю. Церковь украинского национал-фашизма. — М.: Атеист, 1932. — 125 с.
35. ЦДАВО України, ф.1072, оп.1, спр.17, арк.6 зв.
36. Там само, ф.3984, оп.3, спр.356, арк.8.
37. Віра та держава. — 1918. — 23 грудня.
38. Історія Християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис). — К.: Наукова думка, 1991. — 104 с.
39. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник. — К.: Либідь, 1997. — 175 с.

* * *